

Слободан Кљакић

СРПСКИ ДИСИДЕНТИ

фебруар, 2022.

Слободан Кљакић

СРПСКИ ДИСИДЕНТИ

M
Vukotić
Media

фeбpуap, 2022.

УМЕСТО УВОДА

Свако настојање да се изнесе ишио целовишија слика о српским и јуословенским дисиденшима нужно је мањкаво из неколико разлоа. Поменућу само два, чини ми се најважнија.

На првом месту, за ишираживање су и даље зашворени посебно важни архиви јуословенских и српских шајних служби, јавних шужилашшава и судова. Без увида у шу траћу шешко је износиши дефинишивне закључке о сшварним позицијама, моштивима и позадини деловања појединих личности које се уобичајено смашрају дисиденшима или оних, пре свеа иншелекшуалних, али и друшх труа које се означавају као дисиденшиске. Пошшово архиви шајних служби, под условом да нису унишшени или бар прочешљани, свакако би заинштересованим ишираживачима пружили мноо јаснију слику и омоћућили да се развеју свакојаке нешачности, неистине и заблуде збоћ којих се ошвара једно посебно ишиање – да ли је мећу нашим дисиденшима било и оних који су ирисишали на „пољубац смрши“ с јуословенским власшима?

Ова одредница, пошекла из аншосаксонскош светиа да би означила неконформистше збоћ којих власши имају различише неуодности, иреливена је од средине шездесетих и на критишчаре, чак и жештоке критишчаре порейка „реалнош социјализма“, који су своје сшавове износили јавно, али су ишшовремено били под зашшишиом власши, скривеном од очију јавности. Уколико су неке личности иривашиле „пољубац смрши“, ирилично је веровашно да су из различиших центшара власши биле усмераване и на одрећено деловање, шшио не значи да су на себе аушшомашки иреузимали и неку вршцу јавних иривокашшора унутшар онош дела критишчке јавности који ошонира владајућем порейку. За ове појединце ирребало би да је карактеришшично шшио у

свом живоју и деловању нису постојали жртве због идеја које су јавно износили, поштово не екстремне. Штавише, уживали су различите привилегије и поштовање, укључујући и различите синекуре. Међу њима је било и оних који су непрекидно шуровали са заступницима „мекше“ линије у партијском и државном руководству, што наводи на закључак да су ослонац за своје деловање, па и онда када та нису свесно изражили, проширивали и на крутове шајних служби, које су им вероватно пружале и неку врсту годашње заштите.

Код нас је мало познато да је поменути „пољубац смрти“ нека врста не само англосаксонског нећа и специјалистичког светца Запада, који се на неки начин одомаћио у времену између два светска рата, означавајући све оне који су на шароликој лези политичког деловања, укључујући и њено револуционарно крило, означавани као неконформисти.

У једном разговору с Владимиром Дедијером, вођеним 1948, што је објаснила бунтовна Елеонора Рузвелт, један од највећих ребеља америчке политике, сурута тада већ преминулог, председника САД Фредерика Делано Рузвелта. Током разговора који су водили 16. октобра у хоџелу „Кријон“, после једне од расправа у Уједињеним нацијама о Декларацији о људским правима, Рузвелтова и Дедијер су гогорнули и шему јеретика кроз историју. Пошто је Дедијер изнео став да су Стаљинови методи најбољи, Рузвелтова је са осмехом на лицу рекла:

„Има код нас англосаксонаца једно опасно средство прошив неконформиста. Он се не убија него се примењује такозвани kiss of death, пољубац смрти. Средина га окружи са свих страна, ласка му, па ако нема довољно јаку моралну кичму и веру у свој неконформизам, изуби се...“

Једна од стаз на којој ша „изубљеност“ несумњиво долази до изражаја, али је и најскривенија од очију јавности, свакако је сигурност побуњеника да из овој или оној разлога, пошто је изложен притисцима власни и уценама, прихвати и непосредну сарадњу с шајним службама, мада га у јавности краси ореол дисидентства.

Документација из тајних архива, недостижна и данас за истраживање, очигледно би донела многа грађоцена сазнања, уверен сам – и велика изненађења, пошто би та грађа омогућила да се бар делимично реконструише како је не само вољна него и невољна сарадња са домаћим тајним службама, УДБОМ на првом месту, не само у земљи него и у иностранству, обезбеђивала властима прилично прецизан увид у деловање дисидената и дисидентских група. На основу таквих, релативно прецизних и поузданих сазнања, УДБА је политичарима сервирала материјал на основу којег су они доносили одлуке како би се појединци из круга дисидената синушали и блокирали или усмеравали у својим акцијама.

Важност овој пиштања уверљиво је дошла до изражаја у Пољској и Чешкој после рушења Берлинског зида 1989. Када је после дуго времена уследило отварање архива тамошњих тајних служби, макар селективно и уз одговарајуће прилагодњавање грађе новим околностима како би се сачувао идентитет сарадника, поменути су, на пример, имена Леха Валенсе и Вацлава Хавела, перјаница дисидентског покрета и рушења комунизма у Пољској и Чехословачкој. Већ велико захуктали воз транзиције учинио је да ова занимљивост релативно брзо падне у заборав.

Бар је тако изгледало у случају Леха Валенсе, ранијег вође „Солидарности“, човека који је пресудно утицао на обарање комунизма у Пољској, добитника Нобелове награде за мир, који је оштро демантовао све наводе који га проскрибују, проглашавајући их за фалсификате. Ипак, овај случај поново је отворен на самом крају октобра 2020, када је Валенса позван у државно пушилаштво због оптужби за лажно сведочење у вези с његовим наводним везама са пољском тајном полицијом из социјалистичког доба. Деловао је, наводно, под кодираним именом Болек.

Други разлог због којег има и мањкавости у овој књизи на неки начин извире из првог – због недостизања изворне грађе штурци су критички, научни увиди у дисидентство и његов историјат. озбиљнија научна истраживања, зајочеша пре неких десетак година, углавном

су показала свој крајњак дах; није успостављен научни консензус о садржају самој појма дисидентни – дисидентство; углавном изостаје повезивање дисидентске праксе са дубљом и гаљом историјом титини мишљења и деловања које се у временима далеке прошлости одвајало од црквених и државних дојми, а доцније од једино признајних истина у цезаристичким и тоталитарним системима; отуда је код нас врло мало студија које изучавају историјати дисидентства из персепктиве јеретичкој мишљења и деловања, обликованих на самим почецима писане историје.

Збој оваквој стања ретке расправе о дисидентству подсећају донекле и на замућену воду – истовремено је бистре, али и годашно замућују недовољно јасни, нејрецизни одговори. Тако се у клучко дисидентства уилићу, на пример, фракционашко деловање унутар неке, пототово комунистичке партије, или опозициона акција противљења постојећем поретку унутар леталне парламентарне борбе, а у случају Србије и Југославије унутар поретка парламентарне монархије до 1941. године.

У овој реконструкцији незаменљив, незаобилазан ослонац аутору, пружила су сећања самих дисидентата и припадника дисидентских група, њихово виђење акција у којима су учествовали. Ови извори недовосмислено потврђују да су становишата о дисидентству била различитата и међу њима; разлике су превазилажене кроз неке конкретне акције, али су истовремено стишавале формирање чврште хомогенизованих група; сећања отварају простор и за покушај да се најправи нека врста маје која показује ко је на дисидентској лези био доследан заговорник акција против поретка, а ко се одределивао за неку врсту кабинетској, може се чак рећи салонској противста против једнопартиске владавине у Југославији после 1945. Можда се то најверљивије испољавало кроз иетиције и сличне форме опира набујалој од средине осамдесетих.

Захваљујући вишегодишњем познанству и пријатељству с личностима које су на домаћој сцени имале стајус дисидентата, у својим фасциклама чувао сам и низ докумената – управо иети-

ција или јавних обраћања – које су ушницјани појединци, већином као група, упућивали на адресе највиших државних, партијских и правосудних адреса у одбрани права на слободу мисли и говора.

Посебно је грађоцена трађа ове врсте она коју је за собом оставио Владимир Дедијер, с којим сам имао задовољство да непосредно сарађујем на различитим пројектима, укључујући и акције Раселовог суда, у последњим годинама Дедијеровог живота. Као председник Раселовог суда деценијама је дизао план против угрожавања људских права и грађанских слобода у свету и у Југославији, у случајевима прогона појединаца. Своја обраћања јавности и представницима највиших власти Дедијер је слао као председник Раселовог суда и у своје име у виду отворених писама, дистрибуираних преко Танјуга и новинских редакција, али су она код нас завршавала на страницама поверљивих билтена Танјуговог дневног сервиса. У иностранству су се пак ти Дедијерови пројекти брзо појављивали на страницама ушницјаних листова, док су у земљи, скривени од очију јавности, доводили до пописа, често и до панике у врховима овдашње власти.

У умножавању дисидентске литературе, проласа и пројекта и њиховом ширењу кроз мреже пријатеља и симпатизера незаменлива је била улога Владимира Мијановића, познатијег као Влада Револуција, Илије Мољковића и Миодрага Милића, познатијег као Мића Доктор. Посебно су грађоцене својевремене жестоке полемике Павлушка Имировића, осведоченог и доследног пројектисте.

У суочењу с поменутиим изворима на почетку сам се сусрео с неком врстом слике о српским и југословенским дисидентима, сликом која ме је неодољиво подсетила на карусел на којем се укругу врше многи ликови, али се њихови јасни обриси, убрзавањем окрећања карусела, све више претварају један у други, бледе и претварају се у неку врсту ковишлица који онемоћућава да ликови буду јасно препознатливи. Показало се да ово брзо окрећање карусела треба стогоирати и многи кадрова како би се бар у неком од њих разазнало ко је ко и шта је шта на том риништилу дисидентства.

Ујркос свему, по идеји Манојла Вукошића ушао сам – боље рећи ушли смо заједно – на његов позив и предлој, у ову малу издавачку авантуру са жељом да се овом књигом у издању Вукошић медија још више отворе прозори и проветри устајали ваздух око ове веома занимљиве појаве.

Јесам ли оправдао то поверење пресудиће, разуме се, читаоци.

Аутор

ЈЕРЕТИЦИ ОД ПАМТИВЕКА

ТЕЛЕФОНСКИ РАЗГОВОР СА ЂИЛАСОМ

Мржња и подлост преверника према дојучерашњем истовернику немају ни мере ни граница.“
Наведену мисао изнео је Милован Ђилас у својој мемоарској књизи *Власти и њобуна*, која је 1991. објављена у Београду, пошто је од 1988. Ђилас, као светски познат југословенски, комунистички дисидент, коначно могао да се огласи у својој земљи и да у њој доживи објављивање сопствених дела.

У тумачењу исказа који сам цитирао брзоплетост никако није добар савезник јер би био погрешан закључак да је Милован Ђилас тим речима – макар и подсвесно, а лапидарно – портретисао себе самог као несумњиво најпознатијег, многи тврде првог и највећег „преверника“ у свету комунизма. После политичког и идеолошког обрачуна у југословенској партијској врхушки јануара 1954, када је са самог врха те пирамиде одстрањен, у књигама које ће написати и небројеним изјавама страном штампаним Ђилас о својим дојучерашњим „истоверницима“ – комунистима и револуционарима – није писао с мржњом, поготово не с подлошћу за коју сам тврди да одликује „преверника“, што је он несумњиво био.

Баш у тој тачки отвара се питање да ли је Милован Ђилас себе самог уопште видео као дисидента? И ако јесте, какво је значење за њега имало то и такво титулисање? Како је Ђилас себе видео у склопу дисидентског покрета израслог у Совјетском Савезу и сателитским земљама Москве у време хладног рата? Какав је утицај имала Ђиласова побуна у Југославији, десетак година старија, на

источноевропски дисидентски покрет и појединце који су му припадали? Шта је била срж Ђиласовог деловања, а шта дисидентских акција у земљама европског и светског комунизма?

На ова и слична питања Милован Ђилас је давао пре заобилазне него директне одговоре иако је и таквих било. Оставио је и трагове, макар и малобројне, на основу којих се може закључити да је дисидентство, па и сопствено, посматрао на особен начин и да је себе видео изван дисидентства на политичком Истоку. У тај круг ушао је више симболички него активно тек ангажовањем у редакционом одбору часописа *Континент*, на позив оснивача средином седамдесетих, пошто су то гласило покренули у Паризу познати дисиденти из СССР-а. Овај детаљ додатно нас упућује на закључак да се феномен дисидентства мора посматрати пре свега унутар координата хладног рата, са становишта константи, али и промена које су карактерисале епоху глобалне „равнотеже страха“, те битне саставнице светског поретка успостављеног после 1945.

Дошло је то до изражаја већ у јануару 1955, када су на тајном судском процесу у Београду Милован Ђилас и Владимир Дедијер осуђени на условне затворске казне. Повод су биле њихове изјаве дате иностраној штампи у децембру 1954, после чега су обојица, у низу либералних гласила на Западу, прво означени као „неортодоксни југословенски комунисти“, убрзо потом и као „јеретици комунизма“.

Иако је конституисање појма комунистички дисидент у то време било тек на почетку, Матија Бећковић ће четири деценије касније, 1995, са горком духовитошћу и неком врстом подразумевајуће хиперболе, карактеристичне за његов поетски говор, отприлике написати да је појам дисидент смишљен како би се означило оно за шта до Ђиласове побуне није било речи, а средином прошле године пише да је „Милован Ђилас пао увис, родио се када је пао и отпочео нови живот. То нико није урадио“.

После прве условне казне Милован Ђилас је од 1956. до 1961. у три наврата осуђиван на вишегодишње казне затвора, из којег је

коначно изашао 1967. За све време прогона било му је забрањено да објављује у земљи. Беспримерна изолација, непрекидан полицијски надзор, дискредитовање у штампи и немогућност да се у Југославији огласи јавно потрајали су све до 1989.

Владимир Дедијер је морао да напусти Југославију, пошто је 1954. избачен са Филозофског факултета Београдског универзитета, са Катедре за историју. Са женом Вером и петоро деце остао је без средстава за живот, а шикана тајне политичке полиције убрзо је одвела у смрт њиховог сина средњошколца Боривоја. Док је Ђилас робијао у земљи, Дедијер је после 1957. предавао у Кембрицу у Енглеској, у Лунду у Шведској, потом у Мичигену, САД. У Југославији, као и Ђилас, није могао да објављује своје радове – у томе је успео тек 1968. године.

У међувремену, иако у затвору, Милован Ђилас је 1957, прво у САД, а потом и у низу других земаља на Западу, објавио „превратничку“ књигу *Нова класа*, после чега је оглашен и за највећег дисидента светског комунизма. У иностранству је готово пуне три деценије објављивао литерарна и мемоарска дела, од којих су прва прећуткивана, а друга грубо нападана, политички и идеолошки дисквалификована у Југославији. Када је коначно почело штампање његових књига и у земљи, разумљива је велика пажња с којом су оне дочекане у јавности. Пратила их је и нека врста неверице, чак и збуњености, због начина на који је тај толико опањкавани и осуђивани *берншицајновац*, *ревизиониста*, *анархолиберал*, *барјактир контрареволуције*, чак *издајник* и *широцкистички измеи* писао о прошлости, о својим друговима, саборцима и најближим сарадницима из времена револуционарног рата и прве деценије поратне изградње новог социјалистичког друштва.

Победничкој партизанској генерацији, према речима Владимира Дедијера, после рата је и „Атлантик био до колена“, самопоздање победника и вера у исправност онога што чине била је готово безгранична. Иако су Ђилас и Дедијер на великој кривини захукталог револуционарног воза испали из те композиције, када

су најзад објављене књиге Милована Ђиласа видело се да их он није писао с мржњом, још мање с подлошћу.

О југословенској револуцији, о својим партијским друговима и сарадницима који су га осудили на политичку смрт, на лично и породично страдање, сведочећи из наглашено субјективног угла, у слику прохујалог времена уносио је непознате и мање познате чињенице, уз приметну дозу суздржаности, такође и уз одређена прећуткивања о неким важним питањима. Његова сведочења и тумачења догађаја, портрети личности о којима је писао, као да су много мање засметала његовим ранијим ратним и поратним саборцима него антикомунистички опредељеној публици чије апетите нису задовољавале ове књиге.

Упркос свим преживљеним искушењима и дубоким унутрашњим кризама, Милован Ђилас, као велики јеретик и „превверник“, није се одрекао своје комунистичке прошлости. Славни дисидент није постао некакав жестоки или, још горе – „ортодоксни подрумски антикомуниста“, каквих је и у Југославији било све више. Због тога је на њихову појаву у Југославији Ђилас критички указивао од 1989, упозоравао да „подрумски антикомунизам“, каквим га је означио, може да се развије у озбиљну опасност, „да постане подлога некаквих нових екстремних идеологија“, „националних, националистичких и верских поама“.

Када је убрзо под великим притиском дубљих и убрзаних историјских процеса почела разградња СФР Југославије – која ће прерасти у крваву серију унутрашњих грађанских ратова – показало се да је Ђилас био у праву.

Његов поновни улазак на јавну сцену у земљи, поготово предлог његовог ратног друга и револуционарног саборца, али и љутог идеолошког противника Светозара Вукмановића Темпа да Ђиласа треба рехабилитовати, оживео је те 1989. оштре јавне спорове. Као један од четворице несумњивих вођа југословенске револуције у рату – уз Јосипа Броза Тита, Едварда Кардеља и Александра Ранковића – а онда главни партијски идеолог непосредно после рата

и у периоду сукоба са Стаљином и Коминформом после 1948, Милован Ђилас је поготово оштро нападнут из круга мученика који су истрпели грозоте Голог отока. Њихови гласови придружили су се незадовољницима са антикомунистичке лепезе политичке и идеолошке сцене.

У време Коминформа тој прогоњеној армији ибеоваца – оних стварних и оних који су лажним конструкцијама проглашени за политичке кривце – припадао је и Павле Поповић Црни, предратни скојевац, комуниста и песник, велики активиста на Београдском универзитету. Црни је искусио разне робије, прво као дете у Аустроугарској током Великог рата, потом у злогласној Главњачи у време Краљевине Југославије и коначно на Голом отоку.

У низу разговора које смо водили током 1992. Црни је изложио многе чињенице и потанко описао рад „Црвеног камерног оркестра“, дубоко конспиративне обавештајне организације, којом је као повереник Коминтерне дириговао Мустафа Голубић.

Павле Поповић Црни и његова жена Љубица Ђурђевић Поповић деловали су у тој малобројној групи којој су припадали Марија Туцаковић Гргић, песникиња и професорка, припадница елитног буржујског круга из Загреба, Стеван Христић, директор Београдске опере, др Војислав Вучковић, композитор, Вук Драговић, новинар *Полишике* и Криста Ђорђевић, угледна београдска дама и филантроп, најближа рођака сликара Саве Шумановића. На основу Поповићевих усмених казивања и низа сведочанстава која је, као допуне нашим разговорима, густо куцао на писаћој машини, на страницама *Полишике* објавио сам 1993. опширан фељтон „Како је ликвидиран Мустафа Голубић“.

Интересовање читалаца било је, слободно могу да кажем, изузетно, тираж листа је знатно порастао, почеле су и оштре полемике, укључујући и претње судом које су ми упућиване, што је, примерице, јавно учинио и Светозар Вукмановић Темпо. Приређена ми је и нека врста нарочитог, политичког суђења, када су се у борачкој организацији Србије окупили представници јужносрбијан-

ских партизанских бригада, стављајући ме на оптуженичку клупу због тога што у фељтону износим наводне неистине о страдању познатог комунисте и револуционара из Топлице шпанског борца Ратка Павловића Ђићка.

Редакцијски телефони често су звонили, стизала су писма с похвалама и покудама, а кућни телефон био ми је прислушкиван. То је шокирало познатог првоборца из Топлице Вука Бајовића, а онда нам је непознати глас наредио да у једном разговору, вођеном у ноћним сатима, не помињемо име Мире Марковић. Павле Поповић Црни се, наиме, у свом сведочењу супротставио тврдњама да је Вера Милетић, мајка Мире Марковић, после хапшења и тортуре провалила партијску организацију у Београду 1942. Црни је за страдање Vere Милетић оптужио Благоја Нешковића, што је створило додатне проблеме. Иако је Вук Бајовић прихватио да се сусретнемо, да би ми у разговору и он изнео своја сазнања о погибији Ђићка Павловића, после оног ноћног упозорења до тога никада није дошло.

Бура се дигла и због тога што је Црни изнео и нека сазнања о Миловану Ђиласу, уз остало и о његовом боравку у болници 1932. када је Ђилас, наводно, покушао самоубиство. Шта се потом догодило говори једна белешка, која је остала у мојим фасциклама, а пронашао сам је припремајући се за писање ове књиге:

„Четвртак, 25. фебруар 1993; телефоном се јавио Милован Ђилас у 6.40; разговор трајао готово сат; господин – друг; фељтон о Мујки; Црни износи неистине о Ђ.; Ђ. не познаје Ц.; стаљинизам и неостаљинизам; мој интервју с Дедијером 1990; колико имам година; Фицрој Меклејн; упознавање; ковитлац 1930-их; стара и нова генерација југословенских комуниста; хоће да реагује; да ли ће *Полишика* објавити; тражи гаранцију; позивам се на Струју; право на изношење сопственог виђења прошлости; репресија и цензура; Ђиласово искуство; понуда за опсежан разговор у *Полишици*; одбија, можда касније, јавиће се; катастрофа Југославије; слом идеала; глас дисидената; свет на великој прекретници; ос-

тавља број телефона, али да му се не јављам; позваће ако се одлучи за разговор.“

Кад сам после толико година прочитао ове натукнице као да сам сео за управљач неког времеплова којим сам се вратио тридесетак година уназад. Тог јутра, 25. фебруара 1993. пробудила ме је супруга и буновном, с неком врстом неверице, тихо рекла да ме тражи Милован Ђилас. „Тек је прошло пола седам“, одговорила ми је на питање колико је сати, а тако рано буђење никако се тада није уклапало у мој биоритам. Не само да сам био спавалица, као и толике колеге новинари, него сам најчешће радио ноћу, често и до јутарњих сати. Кад сам тог фебруарског јутра узео телефонску слушалицу, одмах ме потпуно разбудило, у први мах ми се учинило чудно сталожен, некако мекан, доброћудан глас Милована Ђиласа.

– Добро јутро, господине Кљакићу, овде Милован Ђилас, надам се да није рано?

– Друже Ђилас, искрен да будем, мало јесте, радио сам ноћас докасно, али не би сметало да је и раније...

– Писали сте, верујем, овај фељтон о Мустафи Голубићу који објављујете у *Полицици* на основу сведочења Павла Поповића Црног. Дигли сте велику прашину.

– У праву сте, писао сам нови наставак, знате како је, дневне новине...

– У текст уносите и много тога што је резултат консултовања других извора или ваших истраживања, не ослањате се само на оно што вам говори Поповић.

– Хвала вам што се то приметили, настојим да укрстим сведочења Црног са исказима других личности и документима који су ми доступни.

– Колико година имате, господине Кљакићу?

– Ускоро ћу напунити тридесет девету, друже Ђилас, вршњак сам вашег партијског пленума из 54.

– Пре три године објавили сте у *Полицици* и велики разговор с Владимиром Дедијером, била је то права бура.

– Са Дедијером је увек тако, знате и сами...

– Знам, помињао је и мене, чак ме изазивао да се јавим, али нисам.

Искористио сам тај тренутак да кажем како смо се колоквијално упознали 1991. на великом научном скупу одржаном у хотелу „Југославија“ поводом педесетогодишњице устанка 1941, док је током једне паузе био у друштву Фицроја Меклејна. Обојица су са осмехом на лицу одбила мој предлог да нешто кажу за *Полишику*.

– Занимљив је то био скуп, драгоцен, на годишњицу устанка, као да је држано опело југословенској револуцији, почео је распад Југославије... Али, сада вас зовем зато што је Поповић Црни изнео неке неистине о мени. Навикао сам, трајало је то годинама, али овога пута морам да оповргнем неистине, траже то од мене и неки пријатељи. Поповића нисам познавао на Београдском универзитету, у болници нисам пререзао вене него сам се убо у пределу срца, у болници ми није предао поруку Митре Митровић, није тачно да сам хтео да емигрирам преко границе и да је против тога био Голубић, није истина да сам допринео хапшењу Голубића... Ето, тих неколико ствари хтео бих да оповргнем, пошто у овој политичко-полицијској причи препознајем наставак стаљинистичке пропаганде из 1948...

– Господине Ђилас (схватио сам да је оно „друже“, које сам рефлексно изговорио на почетку разговора, баш било депласирано, па сам прешао на „господине“), нема никаквих проблема, објавићемо ваш текст, али морам да приметим да грешите кад тврдите да је мој фељтон политичко-полицијска ујдурма...

– Мислим на ставове које износи Поповић, они сведоче да је заробљен стаљинистичком пропагандом, то је непобитно. Хоћете ли објавити моје реаговање?

Разуме се, дао сам позитиван одговор, утолико пре што је тадашњи главни уредник *Полишике* Хаџи Драган Антић запалио фитиљ праве журналистичке и политичке бомбе када је 1988, после толико посних деценија, објавио први интервју с Милованом

Ћиласом у југословенској јавности, у мариборском студентском листу *Кашегра*. Осим тога, Антић је одлучујуће посредовао код Слободана Милошевића да Ћиласу 1987. буде враћен пасош који му је одузет 1970.

Ћиласов одговор, кратак допис у које је углавном изнео ставове из нашег телефонског разговора, *Полиџика* је објавила већ сутрадан, 26. фебруара 1993. Закључио сам на основу тога да је тај текст вероватно већ имао написан када ме је позвао дан раније.

Из тог разговора поменућу само још један детаљ: на Ћиласово питање шта ме је понукало да објављујем сведочење Павла Поповића Црног, одговорио сам отприлике овако:

– Господине Ћилас, ви бар знате шта значи кад не можете да изнесете истине које носите у себи, кад вас нападају, а ускраћују вам да одговорите. Црни је истрпео тешке голготе, па и ону на Голом отоку. Чини ми се да и он има једнако право да изнесе чињенице о свом револуционарном раду, утолико пре што он говори о потпуно затамњеним, дубоко конспиративним странама наше прошлости.

Пошто се Ћилас сагласио с тим ставом да свако има право да се огласи у јавности, утолико пре сам био изненађен што је у свом ре-аговању, сутрадан објављеном, остао код оцене да је фељтон који потписујем резултат „политичко-полицијске приче“. Написао сам краћи одговор да порекнем ту тврдњу, али сам од тога одустао. Имао сам у виду да ће се можда поново јавити телефоном због разговора који бисмо водили за *Полиџику*, за шта је на неки начин оставио отворену могућност.

Нажалост, то се никада није догодило.

Зато је ова књига о дисидентима – хоћу то да нагласим – несумњиво мањкава јер током писања нисам могао да се ослоним на изворно мишљење првог и највећег комунистичког дисидента Милована Ћиласа.

Питања која сам формулисао за очекивани разговор с Милованом Ћиласом послужила су ми као нека врста водича у писању ове књиге.